

BALKAN ÜÇLEMESİ VE TARİH*

Dursun YILDIRIM**

Özet: Bu bildiri, sözel tarih metinleri ile yazılı tarih arasındaki ilişki incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: 1. Balkan türküleri, 2. Sözel tarih metinleri, 3. Tarih, 4. Sözel edebiyat, 5. Sözel tarih

Abstract: In this study, it has been dealt with the relation between Oral historical texts and written history comprehensively.

Keywords: 1. Balkan's turqu, 2. Oral historical texts, 3. History, 4. Oral literature, 5. Oral history.

I. Balkan Üçlemesi ve tarih ilişkisi üzerine

Yazının başlığı belki 'Balkan üçlemesi ve tarih' yerine 'Bosna üçlemesi ve tarih' diye de verilebilirdi. Çünkü, sözel tarih metinleri ile yazılı tarih metinlerinin anlatım bakımından örtüşmesi açısından üzerinde durduğumuz üç türkü, 1736-39 yılları arasında barış ahdini bozup Rusya ile yaptığı gizli antlaşmaya güvenerek Türk topraklarına saldıran Nemçe [Avusturya] ordusunun Bosna eyâletini kuşatması sırasında ceryan eden olayları anlatır. Bir bakıma bu üç türkü, aynı zamanda, tüm inkıraz çağı boyunca Balkanlar'da veya Urumuneli topraklarında yapılan savaşlar sırasında ortaya çıkan benzer manzaraları hikâye eder. Bundan dolayı, yazının başlığının 'Bosna Üçlemesi' yerine, 'Balkan üçlemesi ve tarih' biçiminde verilmesi tercih edilmiştir. Sözel tarih metinleri kaynağımız, bu üç türkü, yâni 'Balkan üçlemesi'; yazılı tarih kaynağımız ise, Hekimoğlu Ali Paşa zamanı Bosna savaşlarını anlatan Ömer Bosnavî'nin yazdığı 'Tarih- i Bosna der zaman- ı Hekimoğlu 'Âli Paşa' adlı eseri olacaktır².

* Bu bildiri Prof. Dr. Mustafa Canpolat adına 13-14 Mayıs 2003 tarihlerinde Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde düzenlenen seminerde sunulmuştur.

** Hacettepe Üniversitesi Öğretim üyesi

¹ Değerli bir öğrencim, Ayşe Duvarcı bir zamanlar bu cöngü bana emanet etmiş ve bu türkülerin suretini çıkarmıştı. Fakat, uzun bir süre evrak arasında ne bu suretlere, ne de aslına rastlayabildim. Bu yüzden hem öğrencim ve meslekdaşım Ayşe Duvarcı'ya, hem cöngün asıl sahibi, çok sevdiğim şâir ağabeyim Mustafa Kayabek'e mahçubiyetim sürüyor. İlk fırsatta, kitap ve evrak yüklerini çözüp onlar arasından, göç sırasında tamamen yok edilmediyse, bu değerli küçük sığır dili defteri bulup sahiplerine iade etmek imkânı bulurum diye dua ediyorum.

² İnceleme boyunca kullanılacak Bosnavî tarihi metinleri için Kâmil Su tarafından hazırlanıp yayınlanmış olan metin kullanılacaktır. Özgün metne gitme ihtiyacı duyulmayışının nedeni, yazının amacı için bu yayının yeterli bulunmasıdır. Bu yazının amacı, sözel ve yazılı tarih metinleri, veya sözel ortam yaratıcılığı metinleri ile, yazılı ortam tarih metinleri arasında bir ilişki kurulup kurulamayacağı, böyle bir imkân var ise, bunun, karşımıza nasıl çıktığını anlamaya dönüktür. Eser, ilk defa, h. 1154 [m. 1741] tarihinde, İbrahim Müteferrika matbaasında 'Ahval-i Gazavat der

İncelemede, türkü metinlerinin yansıttığı tarihî gerçeklik ile, Bosna eyâletinde savaş sırasında cereyân eden olayları anlatan elimizdeki yazma/basma tarih kaynağımız arasında bir bağ, bir örtüşme olup olmadığı; var ise, bunun nasıl bir mahiyete sahip olduğu üzerinde durulacaktır. Yazılı ve sözlü ortam yaratıcılıklarında vücut bulan tarih metinleri arasında, tarihî gerçeklik açısından tutarlı ve mantıklı bir bağ var ise; bunların nerelerde ortaya çıktığı paralel metinler ve anlatımlar yan yana getirilerek gösterilmeye çalışılacaktır³. Ve bu odak noktasına bağlı yapılacak tespitler ve açıklamalar, her iki kaynağın verdiği ve bizim görebildiğimiz eş metin tasvirleri üzerinde yapılacak ve bunlar, eş biçimde okuyucuya sunulacaktır.

Tarih kaynağımız, Ömer Bosnavî tarafından, tarihî olayların ceryanından hemen sonra kaleme alınmış '**Tarih-i Bosna der zaman-ı Hekimoğlu 'Âli Paşa'** adlı eser, aynı zamanda bu yazının ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Özellikle, türkü metinlerinin anlattığı, tasvir ettiği savaş sahneleri ile bu eserin anlattığı savaş sahnelerinin çarpıcı biçimde örtüşmesi yazının ortaya çıkmasında teşvik edici olmuştur. Her iki kaynağın anlattığı, tasvir ettiği olaylar, okuyucuya sunulmaya çalışılırken öncelikle, türkü metinlerine bağlı bir düzende bir yol izlenecek ve yazılı metin sahneleri bu sahnelere göre verilecektir. Böylece, her iki metin arasında bir anlatım ve tasvir ilişkisi olup olmadığı sorusuna, okuyucunun da, doğrudan bir cevap verme imkânı bulacağı düşünülmüştür.

II. Türkülerin Yakıldığı Bosna Eyâleti

Şimdi de, elimizdeki türkülerin yakıldığı, onların ve '**Tarih-i Bosna der zaman-ı Hekimoğlu 'Âli Paşa'** adlı eserin anlattığı tarihî olayların ceryan ettiği Bosna eyâletinin coğrafi durumuna, Türklerin elindeki idarî taksimatına, ahalisinin ve gelişimi⁴ğinin durumuna kısaca bir göz atalım.

Bosna eyâleti, tarihimizde aynı zamanda 'Bosna-Hersek' olarak da bilinir. Balkanlarda yer alan bu büyük eyâlet, XV. yüzyıldan itibaren Türk idaresi altına girmiştir. Bu eyâlet adını, ortasından geçen Bosna ırmağından alır. Saray şehri, bu eyâletin merkezidir. Osmanlı hânedanlığı sırasında bir süre Travnik kazasının merkez olduğu bilinmektedir. Hersek ise, önemli bir sancak ve sancak merkezidir. Eyalet, kimi zaman Bosna-Hersek, kimi zaman Saraybosna denir. Saray şehri de böyledir. Bazen Saraybosna, bâzen Bosna-Saray adı kullanılır. Bosna eyâleti, idarî bakımdan beş sancaktan oluşmaktaydı. Her bir sancak merkezine de, çevresindeki kazalar ve onlara bağlı köyler bağlanmıştır. İzvornik sancağı, merkezi Tuzla ile 10 kazadan oluşur. Merkez kazası Banjaluka olan Banaluka sancağına 5 kaza; Bihke sancağına, merkez Bihaç ve 6 kaza; Travnik sancağına merkez Travnik ve 5 kaza; Hersek sancağına merkez Mostar ile 9 kaza bağlıdır. Bu sancaklar ve onlara bağlı kazalar Bosna eyâletini teşkil eder⁴.

³ **dıyar-ı Bosna** adıyla basılmıştır. Millî kütüphane'de, nadir eserler koleksiyonunda eserin bir yazma nüshası bulunmaktadır. Kâmil Su (1979) tarafından *Bosnavî Ömer, Bosna Tarihi* adıyla yayınlanmıştır. Yazı boyunca bu eser, 'Bosnavî' kısaltması ile kullanılacaktır.

³ Sözel ortam yaratıcılığında vücut bulan ürünler ve bunların tarih yazımında kullanımları hakkında bilgi için bakınız: (Togan 1950); (Yıldırım 1998: 87-101).

⁴ Bk. İslâm Ansiklopedisi, 'Bosna-Hersek' ve 'Bosna-Saray' maddeleri.

Bosna eyâleti dağlarından doğan dereler, çaylar, Tuna Irmağı'nın büyük kollarından biri olan ve buradan geçen Sava suyunda toplanır. Kuzeybatıdan Una ve San dereleri, daha doğudan ise Virbas suyu akar. Saray ovasından doğan Bosna, Tara ve Piva ile Karadağ'dan inen ve Yenipazar [Bugün, Sancak] sancağından geçen Drin dereleri hep Sava suyuna karışır. Virbas suyu Banaluqa kalesi önünden akar ve oldukça büyük bir akarsudur. Türkü metinlerinde de yer alır. Drin suyu ise, Saray sancağından geçmekle beraber, metinlerde adı geçmez.

Bosna eyâletinde Türkler, müslümanlar ve iller [konar/göçer aşiretler], hristiyan ve musevî halklar, şehirlerde, sancaklarda, kazalarda ve köylerde yaşarlar. Şehirlerde ticaret ve sanayi gelişmiştir. Sancaklarda ve köylerde tarım; konar/göçerler arasında hayvancılık önemli geçim kaynaklarıdır. Eyalet önemli bir uluslar arası ticaret merkezidir. Medreseleri, camileri, çarşıları, imaretleri, kaleleri, bedestenleri ve dükkanları ile Türk döneminde Bosna, zengin bir eyâlettir.

İzvornik sancağı, Bosna eyâletinin en batısında, Belgrad eyâletine hudut bir komumdadır. Nemçe ordusu, Bosna eyâletine yürüyüşe geçtiği zaman, önce burayı muhasara etmiştir. Sancak, daha önce de, 1718/19 yıllarında da, Nemçelüler tarafından muhasara edilmiştir. Sığır dili defterde bu kuşatma sırasında yakılmış bir 'İzvorniq türküsü' de, kayıtlıdır⁵.

⁵ İzvorniq türküsü söz konusu cöngün sahife sûretleri/fotokopileri içinde elimizde mevcuttur. Kuşatma sırasında Avusturya ordularına karşı ordunun başında serdar olarak Köprülü Numan Paşa'nın olduğu bilinmektedir. Padişahın bile, o geldiğinde oturuşunu değiştirip büyük saygı gösterdiği bir devlet adamıdır. Köprülü Numan Paşa zamanında da, türküler, serhad eyaletlerinde benzer savaş sahnelerini ve mücadeleleri anlatır. Avusturya ile yapılan bu savaşlar, 1718-19 yıllarında cereyan edip Pasarofça antlaşması ile sona ermiştir. Türk imparatorluğu, bu antlaşma ile ilk kez resmen toprak kaybını kabul etmiş olur. İzvorniq Kalesi bu sırada da kuşatılmış ama düşürülemedi. Türkü metninde kimi savaş sahnesi tasvirlerinin ve imdada çağırış nidalarının benzerliğini göstermek üzere türkünün burada da kaydı uygun bulundu. Türkü metni, yazıldığı defterde <cöng'te> 'İzvorniq türkü' başlığı ile yer almıştır. Düşman kuşatması sırasında yakılmış olan türkü metni istinsah edilirken kimi dizeleri ve dörtlükleri bozuk ve birbirine karıştırılmıştır. Bunlar köşeli parantezler içine konan dize, ek ve sözcükler ile tamir edilmeye çalışılmıştır. Türkünün beşinci dörtlüğünden onuncu dörtlüğüne kadar, dizeler ve dörtlükler arasında görülen bozukluklar muhtemelen istinsah sırasında olmuştur.

İzvorniq Türküsü

1. [çoq] feryad ider İzvorniq Kal'ası
qal'asile bile beyük qullesi
Qaim-ining güzel şerif türbesi
yetiş Nu'man Paşa aldurdunğ bizi	2. dört yanumuz aldı Nemçe taburu
mu'inümüz olsun hazret-i bâri
Patraş kâfirile Osiyaq [cenralı]
yetiş Nu'man Paşa aldurdunğ bizi
3. qal'anunğ içinde Feyzullah Paşa
Allah anğa ömür versün çoq yaşa
gaaziler gider ceñge savaşa
yetiş Nu'man Paşa aldurdunğ bizi	4. ferman etdi Köprülü oğlu Mollaya
Hersek ile eyâlet-i Bosnaya
iki günde geldi papur Tunaya
yetiş Nu'man Paşa aldurdunğ bizi
5. yenğičeri din uğruna çalışur
Hristom agasile (çiqup) dölğlüşür
'avret oğlan gice gündüz ağlaşur
yetiş Nu'man Paşa aldurdunğ bizi	6. haber geldi çıqdı kâfir Usmaga
'askerini gice ile yasmağa
ferman etdi Qarabeğe baqmağa
yetiş Numan Paşa aldurdunğ bizi
7. [Tuğlar çıkarıldı ferman oqundu]
Nu'man Paşa qalqup du'a oqundu
ferişteler gülb[ank] du'a oqundu
yetiş Nu'man Paşa aldurdunğ bizi	8. İzvorniqden haber geldi [erişdi]
enbiyalar evliyalar yetişdi
firar etdi kâfir âlem gülüşdi
Nu'man Paşa azad eyledi bizi

Hekimoğlu Ali Paşa'nın elindeki kuvvetleri dirayetle sevk ve idare etmesi sonucu, Bosna eyâletini beş cepheden kuşatıp muhasara eden ve eyâletin tahribine yol açan 180 bin kişilik mürettep Nemçe ordusu bozguna uğratılmış ve Bosna eyâleti, düşman işgaline uğramaktan kurtarılmıştır. Üzerine, 1718/19 kuşatması sırasında türkî yakılmış olan İzvorniq sancağı ve kalesi bu savaşta da, Bosna eyâletinin öteki sancakları gibi, özgürlüğünü muhafaza etme imkânı bulmuştur⁶.

III. Türküler ve Bosna Eyâleti Tarihi

Bosna eyâleti, XV. yüzyıldan itibaren Türk idaresine geçmiş ve bu tarihten itibaren tüm Balkan ülkeleri gibi, mâmur ve medenî bir seviyeye erişmiştir. Uzun bir süre huzur ve gelişme içinde yaşayan Bosna, o sıralarda Türklerin müstahkem eyâletlerinden biridir. Avusturya ile XVII. yüzyılda yapılan savaş sonunda, Bosna-Saray yakılıp yıkılır, şehir ve kazalar tahrip edilir. Bu tarihten itibaren Bosna'nın zaptedilmez Türk kalelerinden biri olma şöhreti tarihe karışır. Türkler, 1718 yılında yapılan Pasarofça antlaşması ile Bosna eyâletinin bir kısmını Avusturya'ya terk etmek zorunda kalır. Kaybedilen topraklar, 1739 yılında, Hekimoğlu Ali Paşa zamanında geri alınır. Türkü metinleri ve Bosnavî tarihi, Hekimoğlu Ali Paşa zamanını anlatırlar. Bu süreçte Nemçe [=Avusturya], Rusya ile birlikte hareket edip daha çok toprak kazanmak için Türkler ile, 1718 yılında yapmış olduğu andlaşmayı, süresi dolmadan bozmaya karar vermiştir.

Nemçelülerin ahidlerini bozup Bosna eyâletine saldırmaları sırasında, eyâlet valiliği eski sadrazamlardan Hekimoğlu Ali Paşa uhdesindedir. Hekimoğlu Ali Paşa, akıllı, müdebbir ve müdrük bir şahsiyettir. Nemçelü'nün ve devletin durumunu pek iyi bilen Ali Paşa, aynı zamanda elindeki imkânları İstanbul'a belbağlamadan zafere erişirme yeteneğine ve kapasitesine sahip bir tecrübeyi ve iradeyi tarihimize ifade eder. Bosna eyâletinde Nemçe ile 1736-39 yılları arasında yapılmış savaşlar, o dönemin tarihçilerinden Ömer Bosnavî tarafından, **Târih-i Bosna der zamân-ı Hekimoğlu Ali Paşa** adıyla, oldukça teferruatlı bir biçimde kaleme alınmıştır.

Bosnavî tarafından kaleme alınan olayların tarihi, bir bakıma, türküler gibi vücut bulmuş bir eser sayılabilir. Kaleme alınış sebebinde de, "... cesur yaradılışlı gazilerin, samimi mücahitlerin savaş, dövüş alanlarında gösterdikleri üstün gayretlerin, as-

9. yedi sekiz sa'at [kâfir] qovdu[lar]
beş altı binğ lâ'in [anda] qırdılar
ganîmet malların cümle aldılar
Haqqa şükür olsun güldürdi bizi

11. kimse qaadir degil gafûr eyledi
Nemçe küffârını maqhûr eyledi
Bunu böyle Beğzade oğlu söyledi
gani mevlâm anı mansûr eyledi

10. (Eyvan]unğ içinde Abaq dururdu
mübârek yüzünü yere sürürdü
cümle 'asker Allah Allah çağurdu
[Nu'man Paşa azad eyledi bizi]

Türkü metninin taşırma verilen dörtlüğünde 'Beğzade oğlu' adı geçmektedir. 'Balkan Üçlemesi' türkülerde yakıcının adı geçen, taşırması verilen dörtlük eksiktir. Ancak, İzvorniq türküsü ile bunlar arasında bir benzerlik dikkati çekiyor: söyleyiş ve türkünün yakılış tarzı, tasvir etme üslubu ve sesleniş edâsı. Her iki savaşı görüp yaşayan 'alp ozan' bu türküde taşırmasını 'Beğzâde oğlu' diye veren kişi olabilir. İki savaş arasında geçen zaman böyle düşünmemize imkân verecek kısa bir süreyi ifade eder.

⁶ Daha geniş bilgi için 4 nolu göndermede verilen ansiklopedi maddelerine ve kaynaklarına bakılabilir.

lanlar gibi hareketlerin, yiğitçe çabaların, coşkuların izlerinin ve haberlerinin bir köşede unutulup kalması uygun görülmedi. <.> onlar hakkında duyulup öğrenilebilen bilgiler bu kitapta derlendi <.> bu satırlar yazıldı.” (Su 1979: 20) denmektedir. Bir bakıma bu tarih eseri, yazarından ziyade, savaş sahnelerini yaşayıp anlatanların eseri denebilir. Yazar, anlatılanları bir tertibe koyup yazıya alan kişi görünümündedir. Destan anlatımına özgü bir üslubu vardır. Sözel anlatıma, sözel hikâyeciliğe dayalı biçimde kaleme alınmış bir tarih eseri yazmıştır. Tarihçi, eserinde olayları kendine göre bir düzene koymuştur ama, aynı zamanda da, anlatıcıların sözel anlatım üslubunu ve tasvirlerini, eser boyunca muhafaza etmiştir. Savaş sahneleri, anlatanların anlattığı gibi veya bir desan anlatıcısının kahramanları ve savaş sahneleri gibi, çok canlı ve hareketli bir biçimde tasvir edilmiştir. Bunlardan bir ikisini ve savaş düzenini, çok tipik çağrışımlar yaptığı için burada vermek istiyorum. Bunlardan ilki, savaşan kadınlarımız ile ilgili olacaktır. Türk ordusunun savaş düzeni sahnesinin tasviri kaynağımızda destansı bir üslup ile şöyle ifade edilmektedir:

“Hemen ordunun düzenlenmesine saflar kurulmasına başlandı. Sağ, sol ve orta tertibi yöntemi korunarak Serdar-ı Ekrem değerli vali ordunun ruhu imişçesine, bütün kapı halkı ile merkezde yer aldı. Saray şehri ağası, Saray Serdengeçti ağaları da, Dergâh-ı Ali Yeniçeri Serdengeçtileri ile birlikte yine merkezde, çalışkan Serdar-ı Ekrem’in yanında, korku ve kaygı yaratan saflar bağlayarak yerlerini aldılar. Bilginlerin temel direği ve yüceliklerin özü olan Bosna Kadısı vekili kendi adamlarıyla, otuz iki kazanın kadıları da kazaları halkından savaşma ve dövüşme gücü olan yiğit il erleriyle merkezi desteklemek, kuvvetlendirmek için serdarın maiyetine katıldılar. İzvornik eski kaptanı olup kendisinden pek çok söz edilmiş bulunan Mehmet Kaptan, serhaddin savaş ve dövüşte bahadırlıklarıyla tanınmış 11 erleri yanında olduğu halde sağ kanatta yer aldı. Dört sancağın alay beyleri, zaimleri ve tımar sahipleri, bazı aşiret beylerinin de katılmasıyla sol kanatta yer tuttular” (Su 1979: 62-63).

Yukarıda tasvir edilen savaş düzeni, Türk tarihinin en kadim zamanlarını anlatan ve yazıya geçmiş en kadim Türk sözel tarihi eseri olarak düşündüğüm ‘Dedem Qorqut Kitabı’ içinde yer alan metinlerde de görülür⁷. Bosnavî’nin tasvir ettiği savaş düzeni ile, Korkud Ata’nın anlattığı sözel tarih metinlerinin tasvir ettiği savaş düzenleri birbiriyle örtüşür⁸.

Bu üçlü düzen, aynı zamanda devletin örgütlenme düzenini, düzen içinde devlet hayatında sorumluluk yüklenenlerin hiyerarşik yapı üzerinde dizilişlerini, yerlerini de ifade eder. Merkezde oturan kağan ve ona doğrudan hizmet verenlere nisbetle, sağda ve solda oturanların hiyerarşik düzenine ‘Bengü Taş Bitiği Yazıtlar’ adı verilen metinlerde de rastlanır⁹. Şimdi, kadınlar ile ilgili savaş sahnesi tasvirine bakalım:

⁷ Dedem Korkut metinleri ile ilgili düşünce ve tespitlerim için bakınız: (Yıldırım 2001) ve (Yıldırım 2002).

⁸ Dede Korkud metinlerinde bu tür savaş sahnelerinde kahramanların ortaya çıkışı sırasında her birinin özellikleri de sıralanır. Kahramanlar ve onların atları arasında bir arada takip edilen bir düzen vardır. Metinler çokça bilindiği için ayrı bir örnek verilmesine gerek duyulmadı.

⁹ (Ergin 1970). Bu eserde yer alan devlet düzeniyle ilgili pasaj şudur:

“ G1 Teñri teğ teñride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum. Sabımmın tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünüm oğlanum biriki oğuşum bodunum biriye şadpıt begler yırıya tarkat buyruk begler Otuz

"<...> savaş eri sayılan erkeklerden başka kadınlar da eski Bosna âdetleri üzere yiğitlere yaraşır bir heyecan ile gayrete gelip kadınca gıysileri atarak savaş elbiseleriyle cenk meydanında boy gösterdiler. Başlarına savaş erlerine özgü kalpaklar, keçe külahlar, sırtlarına çabuk ve çevik yürümelerine yarayacak poturlar giyerek hizmette bulunmak üzere, yiğitçe bir tavır takınıp durdular. Sözü edilen kadınlardan bir bölüğü yiğitlerin kullandığı parlak silahlarla donanmış olarak, ellerinde yelmanları, parıldayan ağız geniş mızraklar, zehirli kezzap ile kilağılanmış paluşlar, düşmanın gözüne pertavsız gibi yansımaları için parlatılmış kılıçlar olduğu halde yiğitçe duruşları ve yüreklilikleriyle düşmanların gözleri önünde ürkütücü saflar meydana getirdiler. Bunlardan bir bölüğü gazi ve mücahitlerin yardımına koştu. Gereken yerlere gülle, dane ve başka gerekli şeyleri götürüp getirerek önemli nakil işlerinde yardımcı olmaya çalıştılar, bu kadarına güçleri yetmeyen zayıflar, ihtiyarlar ise, ellerinde kırbalar, destiler ve başka su kablaları olduğu halde, zafer ve fetih gününün gül yüzünün özlemiyle ebedi hayata susamış olanlara, Tanrı uğruna canla başla savaşa atılmış bulunanlara, din uğrunda dövüşen bir yudum suya hasret gazilere su getirip sebilullah diye dağıtıyorlardı. Bunlardan kimi lazım olan yemekleri pişiriyor, kimi vurulmuşlara, yaralanmışlara bakıyor, hasta düşmüş olanların iyileşmelerine yardım ediyordu" (Su 1979: 38-39)¹⁰.

Kül Tigin'in bir savaş sahnesini yüz yıllar sonra serhaddin ünlü savaşçısı Mehmet Kaptan, Banaluqa önünde yeniden yaratır. Bu savaş sahnesi ilk yazıya geçişinden bin yıl sonra yeniden yaşanır, gerçekleşir ve Bosnavî'nin tasvirinde tekrar edilir¹¹:

"Söylendiğine göre, savaş meydanında sağ kolda görevli, özellikleri bilinen Mehmet Kaptan'ın düşmana saldırı sırasında bindiği atı vurulup öldü. Hizmetkârı hemen yedeğini yetiştirdi. Kaptan ona bindi, ama o da vurulup öldü. Cenk isteklisi kaptan yedeği kalmayınca, geride bulunan atlardan birini hizmetkârının elinden alıp ona bindi. Düşman saflarına daldığı anda, savaş ve dövüş karışıklığı içinde o at da öldü, kendisi de vuruldu. Nasıl oldu ise, yaya, yaralı, başı açık, kanlar içinde düşman ile dövüşe dövüşe

[Tatar.....] G2 Tokuz Oğuz begleri bodumı bu sabımın edgüti eşid katıdı tııla" (Ergin 1970: 49). Dede Korkut Kitabı metinlerinde de buna benzer kimi oturuş düzeni sahnelerine rastlanır. Mesela Ulaş oğlu Kazan Beg'in bir ziyafet töreninde şu sahne tasviri yer alır: "<...> Ulaş oğlu Salur Kazan içmiş-idi <...> oğlu Uruz karşısında yay söykenüp turur-idi. Sağ yanında kardaşı Kara Göne oturmuş-idi. Sol yanında tayısı Aruz oturmuş-idi" (Ergin 1994: 154). Bamsı Börük düğün sahnesinde Oğuz beylerinin oturuş durumunu şöyle dile getirir: "Sağda oturan sağ bigler/ Sol kolda oturan sol bigler/ ışıkdeki inaklar/Düpede oturan has bigler" (Ergin 1994: 144-145).

¹⁰ Dede Korkut metinlerinde de kadınlar ile ilgili bir savaş sahnesi bize bu durumu hatırlatır: "Kan Turalı sermürdi oyandı, örü tardı, aydur: Ne söylersin görklüm didi. Aydur: Yigidüm üzerüne yağı geldi, oyarmak benden savaşuban hüner göstermek senden didi. Kan Turalı gözün açdı, kapakların kaldırdı. Gördi gelen at üzerinde, geyinmiş, süñüsü elinde. <...> kara tonlı kafire at saldı, karşı vardı. Selcen Hatun at oynatdı, Kan Turalınuñ önüne kiçdi. Kan Turalı aydur: Görklüm kanda gidersin didi, Aydur: Big yigıt baş esen olsa börk bulunmaz-mı olur, bu gelen kafir çok kafirdür, savaşalum dögişelüm, öleñümüz ölsün, diri kalanumuz odaya gelsün didi. Burada Selcen Hatun at saldı. Karımın basdı, kaçanın kovmadı aman diyeni öldürmedi. Eyle sandı kim yağı basıldı. Kılıcınıñ balçağı kan, odaya geldi. Kan Turalıyı bulımadı." (Ergin 1994: 194).

¹¹ M. Ergin'den (1970: 56) alıntı: " D32... Bir otuz yaşına Çaçı señünke süñüşdümüz. Añ ilki Tadıgıñ Çorun boz [atıg binip tegdi. Ol at anda] D33. ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anda ölti. Üçünç Yigen Silig begiñ kedimlig toruğ at binip tegdi. Ol at anda ölti. Yarıkında valmasında yüz artuk okun urtı, yüziñe başına bir t[egürmedi]. "

birliğinden çıktı, kendisini düşman pençesine düşmekten kurtardı. Meğer iş bilir, görüşü kuvvetli vali, sözü edilen kaptanın savaş alanında din düşmanlarıyla olan durumunu kendileri de inceleyip gözlüyorlarmış. Kaptan huzuruna geldiği zaman ona gönül sürükleyici bir savaş atı hediye edip hil'atı fahire giydirdiler. Başına çelenk takıp alkışlarla, övgülerle ve bol bol vaatlerle olageldiği üzere, gönül alma törenini yerine getirdiler" (Su 1979: 66).

Kadınların ve yiğitlerin kimi savaş tasvirleri bize bir yandan Nene Hatunları, bir yandan yüzyılların ötesini, Kül Tigin'i anlatır. Bosna eyâleti savaşları sırasında yaşanmış bu savaş sahneleri, Türk insanında tarihî süreç içinde pek değişmeyen ve başarılarını sürekli kılan bir temel özelliğini gösterir: Başarı, kadın/erkek bir olup hedefe yürüyünce elde edilebiliyor.

Türkülerin yakıcıları/ yaratıcıları, savaşı bizzat yaşayıp olayları sözlü/ezgili türkü metinlerine dönüştürmüşlerdir. Türkülerin bugün ezgileri ile birlikte yaşayıp yaşamadığı konusunda bir fikir edinme imkânım olmadı. Ancak, bunların 'türkü' başlığı altında sığır dili denen deftere kayıt edilmiş olmaları, doğuşlarının savaş sırasında saz eşliğinde perdelerden yükselen ezgi ve yüreklerden doğan söz ile birlikte, aynı anda yaratıldıklarını akla getirmektedir. Bunlar, muhasara sırasında ceryan eden olayları feryat ile dile getiren bir tür ağıt, bir tür bozlak türküsü veya bunların karışımı bir tarih metni gibi de değerlendirilebilir. İçinde acıyı, feryadı, muhasarayı, muhasara sırasında olan olayları dile getiren türküler, aynı zamanda zafere ulaşınca da, sevinç ve meydan okuyuş nağmeleri ve sözleri ile tamamlanan bir büyük tarihî destan metnine dönüşmüştür. Türkülerin yaratılmasında farklı dize ölçülerinin kullanılmış olması veya temanın muhasaradan felâha dönüşmesi, veya tamamen zaferin terennümü sırasında, söze bağlı olarak ezgilerin de, aynı biçimde ızdırıktan neşeye, sevince dönüşen ruh hâlini yansıtır bir değişim yaşadığı tahmin edilebilir.

Bosna tarihini kaleme alan Ömer Bosnavî de, yaşanmış olayları hem bizzat şahit olarak, hem de zaferi kazananların ve olayları yaşayanların ağzından dinleyerek eserini vücûda getirmiştir. Türkülerin tasvir ettiği sahneler ve manzaralar ile, Ömer Bosnavî'nin eserinde kaleme alınanlar birbiriyle örtüşmektedir; bir başka deyişle, biri ötekinin anlattıklarını kanıtlamaktadır. Dolayısıyla, Bosna eyâleti olayları tarihini anlatan Ömer Bosnavî'nin kaleme aldığı Bosna tarihi nasıl ki, bir tarih eseri, bir kaynak ise, onunla birlikte inceleyeceğimiz bu üç türkü de, inceleme açısından kendi bağlamında birer 'sözel tarih eseri', birer 'tarih belgesi' mertebesinde görülmekte ve yazılı tarih, onların yansıttığı gerçekleri doğrulamaktadır.

IV. Sözel Ortam Yaratıcılığı ve Sözel Tarih Metinleri: Türküler

Yazılı ortam yaratıcılığında bir tarih eseri, kaynak kişilerden, evraklardan ve kimi zaman bizzat yapılmış gözlemlerden elde edilen bilgilerin bir düzene konması ile inşa edilip vücûd bulur. Sözel ortam yaratıcılığında da, eser yaratıcısının, türkü yakıcısının gördüklerini, duyduklarını, öğrendiklerini ve yaşadıklarını kendine özgü bir biçimde düzene koyup anında söze ve saza döküp dillendirmesi, söz ve ezgi birlikteliği içinde dokuyup metinleştirmesi de, tarihçiliğin içinde yer alır.

Sözel ortam yaratıcılığı içinde, savaşları, olayları ve durumları tasvir ederek

vücûda getirilmiş metinleri, ortam yaratıcılığına özgü 'sözel tarih' eserleri olarak kabul ediyorum. Yazılı ortam yaratıcılığında inşa edilen tarih eserleri yazı ile muhafaza edilir. Sözel tarih eserleri ise, ortamın ürettiği pek çok ürün gibi, geniş ölçüde insanların sahip olduğu 'sözel hafıza' sayesinde korunur.

Yazılı ortam yaratıcılığı, tabiatı nedeniyle, esere, zamana karşı direnme, yaşama gücü ve ölümsüzlük kazandırır. Kıymet bilmezlik, geçmişe karşı hodbinlik, yangın ve benzeri öldürücü etkenler, elbet bu ölümsüzlüğün amansız düşmanlarıdır. Böyle olsa bile, yazının koruduğu eserlerin kıymeti tartışılmaz. Onlar bize, anlattıkları zamana ait bilgileri denetleme, kendilerini tenkid etme ve doğru bilgiye erişme imkânı verirler.

Sözel hafızada muhafaza etme imkânı bulan sözel ortam yaratıcılığı metinlerin durumu, yazılı ortam yaratıcılığına özgü metinlerden farklıdır. Sözel hafızanın muhafaza gücü, yazının metinleri koruyuculuk yeteneği ile kıyaslanamaz. Yazı direnir, sözel hafıza zaman içinde tahribata uğrar; bunlar, onların tabiatında olan özelliklerdir. Kimi zaman, sözel ortam yaratıcılığı metinler de, yazıya alınma şansı bulur.

Sözel ortam yaratıcılığı metinler yazıya intikal etme şansı bulunca, onlar da, yazılı eserler gibi ölümsüzlük kapısından içeri girme imkânına kavuşmuş olur. Elimize geçen bu üç türkü de, söz konusu ölümsüzlük kapısından geçmiştir. Her biri sözel tarihçiliğin yazıya geçme fırsatı bulan metinlerini oluştururlar.

Bosna eyâleti sınırları içinde, sözel ortam yaratıcılığında, bizzat yaşanan, gözlemlenen olayların ve durumların söz ve ezgi birlikteliği içinde anlatıcısı olan bu metinlere/türkölere, 'Sözel Bosna Tarihi Metinleri' adını veriyorum. Her bir türkü metni, Bosna eyâleti içinde aynı süreç boyunca ceryan eden savaşların bir cephesini anlatır, tasvir eder.

Üç türkü, Urumuneli diyarından İstanbul bedestanına erişen bir sığır dili tâbir edilen bir 'cöng'te, bir defterde bulunmuştur. Belki bu sığır dili, koyu ve kirli kırmızı meşin ciltli defter Bosna eyâletinden vatanına kopup gelmiştir (Elçin 1959).

Elimdeki sözel tarih metinleri yukarıda belirtilen sığır dili defterde 'türkü' başlığı ile kayda alınmıştır. Aralarında daha önceki mücadelelere ait türküler, ilâhiler de bulunmaktadır. Bunlardan sadece kimi sahife sûretleri bir kaç türkü metni ve onlar arasında sıkışıp kalmış bir kaç ilâhi metni mevcuttur.

Bosna eyâletinde ceryan eden Nemçe savaşlarını anlatan türkü metinleri, daha önce de dediğim gibi, bir sığır dili defterde 'türkü' başlığı altında yazıya çekilmiş veya istinsah edilmiştir. Metinlerin ezgileriyle birlikte doğduğu ve olayların yaşanması esnasında yakıldığı kanısındayım. Sagu, ağıt, bozlak [bozlak, burada, bir olayın hikâyesi içinde yer alan tahkiyevî türkü bağlamında vurgulanıyor; aslında bütününe(mensur+ manzum+mensur=bozlak) bu isim verilir ve olay hikâyesi ile çerçevelenmiş türküyü ifade eder.], maya ve uzun hava adlarını verdiğimiz ama, gerek tahkiyevî yapıları, gerek ezgileri ve gerekse olaylar üzerine yakılışları bakımından birbirinin eşi olan bu metinler, daha çok dramatik olguları, savaş sahne-

lerini veya kahramanın kısa hayat hikâyesinden önemli kesitler yansıtırlar¹². Olaylar, yaşanmış gerçeklerin ifadesi, ızdıraplar bunların bir sonucudur. Söz ve ezgi, bunları yaşayıp görüp ızdırap çeken insanın bağrından koparak 'türkü' metinlerine dönüşür. Yanan yürek, yaşadığı, gördüğü veya duyduğu olayı sözüyle, ezgisiyle yoğrulmuş türküye dönüştürüp hikâye eder, yakar ve tarihe bırakır. Yüzyıllar boyu bu türkü dil-den dile dolaşır, geçmişin anılarını tazeler, sığır dili defterlere kaydedilip ölümsüzlük kervanına katılır. Sözü edilen türküler de bu türden metinlerdir. İmparatorluğun serhat eyâletlerinde geçen olaylar üzerine yakılmışlardır. Onlar, dün olduğu gibi bugün de, yüzyılların içinden gelerek, kendilerini duyacak bir yürek, düşünecek bir insan bulmak için dolaşıp duruyorlar.

Olaylar ve olayların ceryan ettiği mekân olarak, metinlerde Saray, Bosna ve Banaluka şehirlerinin ve kalelerinin adı geçer. Bu adlar, türkü metinlerinde nakarat gibi işlev gören dördüncü dizelerde yer alır. Dolayısıyla, türkülerin başlıkları tarafından içeriklerine ve nakarat dizelerine uygun biçimde yeniden düzenlendi. Üç türküye: '[Bosna Türküsü]'; '[Saray Türküsü]'; ve '[Banaluqa Türküsü]' başlıklarını koydum. Aslında 'Banaluqa türküsü' ile 'Bosna türküsü' ardışık istinsah edilmiştir. Dizelerin ölçüsünün ve sözlerinin değişmesinden arkadan daha hareketli bir ezginin de beraberinde olduğunu; 'behey qanlı Bosna eli' nakaratından da, ifadenin tam bir meydan okumaya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Ancak, tematik bakımdan ve olayların akışından, bu türkünün Banaluqa kuşatması ve büyük ordunun kurtarmak üzere gelişi arasında yakıldığı anlaşılıyor.

Bosna eyâleti tarihî olaylarını yansıtan söz konusu üç türkü metnine, aynı zamanda türkü/tarih metinleri de denebilir. Çünkü, bu türkülerin her biri, gerçek savaş sahnelerinin yaşandığı bir sırada durumu anlatmak üzere yakılmış, yaratılmıştır. Müstensihin asıl türkü metinlerini kendi beğenisine göre istinsah ettiği ve gelişi güzel defterine yazdığı söylenebilir. İstinsah sırasında kimi dörtlüklerin kaydedilmediği, özellikle 'Banaluqa' ve 'Bosna' türkülerinde karşımıza çıkan tematik karışıklık ve ardışık istinsah bizi bu yönde düşündürmektedir. Bunların belki de bir düzeni vardı ve bu türküler, belki de hacimleri itibarıyla daha geniş idi. Muhtemelen kendi başına bir 'Hekimoğlu Ali Paşa' türküsü de vardı ve bu türkü, Banaluqa türküsü ile birleştirilip istinsah sırasında tek metne dönüştürülmüştür. Aşağıda görüleceği üzere, türkü metni farklı iki temayı bir arada işlemektedir.

Birbiriyle bağlantılı tarih olaylarını anlatan bu üç türkünün metinleri Balkanlarda ceryan eden bütün savaş sahnelerinde görülebilir manzaralara ışık tuttuğu için, bunlara, genelde 'Balkan Üçlemesi' ; özelde ise, oluşturdukları tarih bütününü göz önünde tutarak 'Sözel Bosna Tarihi' adlarını veriyorum.

V. Sözel ve Yazılı Tarih Metinlerinin Örtüşmesi

Şimdi, yukarıda sözü edilen türkü/tarih metinlerini, içerik ve savaş sahneleri bakımından Ömer Bosnavî tarafından yazılmış **Tarih-i Bosna der zaman-ı He-**

¹² Bozlak, hikâye metni olarak, bir olay hikâyesidir. Türkü kısmı bu olayın hikâyesinin çerçevesi içinde yer alır. Bozlak, bugün hikâyesi unutulmuş, türkü metni ezgi ile okunur bir hüviyet kazanmıştır. Ancak, hikâyesi içinde türküsü de yer alan Bozlak örnekleri vardır. Bozlak ile ilgili bakınız: (Mirzaoğlu 1998: 408-418).

kimoğlu ‘Âli Paşa adlı tarih eserinin verdiği bilgi ve tasvirlerle karşılaştırabiliriz. Tarihimiz ve sözel tarihçiliğimiz açısından, her iki ürün arasında önemli bir organik bağın mevcudiyeti, aşağıda yapılacak karşılaştırma ile ortaya konmaya çalışılacaktır. Türkü/tarih metinlerinin ilki, Nemçe ordularının Saray şehrini kuşatıp halkına ettiği zulmü anlatır. Saray şehri, eyâletin önemli sancaklarından biridir. Türkünün, savaş sırasında Banaluqa kalesinde Nemçelü ile çarpışan, ama sevdiği kız o sırada düşman işgaline uğrayan Saray şehrinde yaşayan bir ‘alp ozan’ tarafından yakılmış olduğunu söylemek, yanlış olmaz. Hatta, sözünü ettiğimiz bu üç türkü metni, Banaluqa kalesinde düşman ile çarpışmakta olan aynı, ‘alp ozan’ tarafından yakılmış olmalıdır. Banaluqa kalesinde yaşananlar, oradan görünenler, habercilerin taşıdığı haberler üzerine bu türkülerin yakıldığı anlaşılıyor.

Saray türküsünün metni, şehrin işgali sırasında düşmanın yaptıklarını, ozanın aldığı haberleri, duyuş ve endişeleri anlatır. Sığır dili defterde bu metin ‘türkü’ başlığı altında kaydedilmiştir. Türkü metni bu yazıda ‘Saray türküsü’ diye adlandırılmıştır. Türkü metni ve eş tarih kaynağı metni aşağıda verildiği gibidir:

I. Saray Türküsü

1. qalqđ kâfir ‘askerile yürüdü
geldi yıqđ güzel şehr-i Sarayı
qoyun gibi insanını sürü[di]
geldi yıqđ güzel şehr-i Sarayı
2. qırq binğ kelâmullah yüz binğ
kitâbı
yıqđ nice câmi’lerde mihrâbı
önğden önğ [etdi] şehr-i harâbi
geldi yıqđ güzel şehr-i Sarayı
3. sâkinleri hep dağlara dağtdı
gözlerinden qanlı yaşlar aqtdı
niçelerin esir idiüp dağtdı
geldi yıqđ güzel şehr-i Sarayı
4. benim nazlum selâmete çıqmış mı
‘acep anı halq-ı ‘âlem görmüş mi
[el içinde] târ-pûşunu taqmış mı
geldi yıqđ güzel şehr-i Sarayı
5. âh Sarayınğ yüksek yüksek evleri
dört yanında yatar çerğek evleri
gördünüz mi aq saqallu pîrleri
geldi yıqđ güzel şehr-i Sarayı

Tarih-i Bosna der Zaman-ı Hekimoğlu ‘Âli Paşa

.. Avusturya, Bosna eyâletine beş koldan saldırmak için harekete hazır beş tabur haline getirdi... Bosna eyâletini ele geçirmek amacıyla hazırlanan uğursuz mürettep beşbirlik, donatılmış sayısız cehennemlik asker, yanlarında top, tüfek, humbara, çebeane ve savaş aletleri, kuşatma araçları ve gereçleri olduğu halde yerlerinden kalkıp, [beşli kol] düzeni üzere, ansızın Bosna yöresine geldiler... Kafirler düzenledikleri birçok birliklerini, önceden kararlaştırdıkları üzere, bölge bölge harekete geçirip kol kol Osmanlı topraklarına girdiler, hadlerini aşır Bosna eyâletine el atmaya, saldırmaya kalkıştılar; hızlı savaşlara ve öldürmeye giriştiler [Saray şehri de bunlar arasındadır. Türkü metni bu olayı anlatır.].

Üçlemenin ikinci türküsü, Bosna içinde Nemçelü işgalini ve Bosna çevresi âsi dağlık eşkiyalarının şehirde yaptığı zulmü ortadan kaldırmak üzere, oraya hareket eden Hekimoğlu Ali Paşa kuvvetleri ardınca Banaluqa kalesinde düşmanla çarpışmayı sürdüren ‘alp ozan’ tarafından söylenmiştir. Bu türkü, bir bakıma, Banaluqa türküsü’nün devamı gibi de algılanabilir. Ancak, türkünün metin kurgusu bu kez farklı bir vezin üzerindedir ve daha önemlisi, dörtlüklerin dördüncü dizeleri hep ‘hey

qanlı Bosna eli' nakaratı ile tamamlandığından dolayı, eyâletin tamamında ceryan eden olayların bu türküde göz önünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, olaylar sıralanırken, Saray ve Yenice çevresinde olanların vurgulandığı görülür. Dolayısıyla, yeni bir vezin üzerine kurgulanmış bu türkü/tarih metnine, belirtilen bağlamda 'Bosna türküsi' adı verilmesi uygun düşmüştür.

Türkü metnine kurgu açısından bakıldığında, ilk dörtlüğünün, veya ilk iki dörtlüğünün yazıya alınma sırasında unutulmuş olduğu izlenimi doğmaktadır. Yazılması unutulmuş diye düşündüğümüz dörtlüklerde, herhalde Ali Paşa'nın aldığı tedbirlerden, verdiği buyruklardan ve Banaluqa kalesinin dayanması için göndermiş olduğu yardımcı kuvvetlerden söz edilmiş olması gerekirdi. Oysa türkü, serdengeçtilerin yazımı haberinin verilmesi ile başlıyor. Sanıyorum bu türkü, Bosna kuşatması sırasında, Hekimoğlu Ali Paşa'nın çevre ileri gelenleri ile yaptığı meşveret ardından, Banaluqa'ya esas ordunun önünden giden serdengeçtilerin kaleye girdikten sonra, zaman zaman kaleden çıkıp düşmana saldırılar başlattığı sırada yakılmıştır. Ordunun bir az sonra Banaluqa üstüne yürüyeceği haberi ve gelen öncü kuvvetlerin düşmana saldırı düzenlemeleri kale halkının ve askerinin dayanma açısından maneviyatını etkilemiştir. Düşmana meydan okuyuşun bir nedeni bu psikoloji olmalıdır.

Serdengeçtilerin deftere yazılması, meşveret sonrasında Hekimoğlu Ali Paşa'nın sağa sola gönderdiği buyruklar ardından gerçekleşmiş olmalıdır. Oysa, metnimizin ilk dörtlüğünde, söz, serdengeçtilerin yazılması ile başlar. Nemçelü ve onlarla harekâta katılan eşkiyaların yaptıklarına duyulan hiddet ve öfkeyi yansıtan bir açılış ile alp ozanın türküsüne başlamış olabileceği de akla gelmektedir. Fakat, böyle bir durum olmuş olsaydı, bunu öteki türkü metinlerinde de görmemiz icap ederdi, diye düşünüyorum. Dolayısıyla, bu türkünün, ilk dörtlüğünün veya bir kaç dörtlüğünün yazıya alınma sırasında unutulduğu düşünülmektedir. Bir başka ihtimal de, bu türkünün aslında, Banaluqa türküsünün iki bölümü arasına yerleştirilmiş ve özellikle Paşa'nın öncü birlik göndermesi ile yakılmış bir 'meydan okuma' türküsi olma ihtimalidir. Böyle bir ihtimal içinde ezginin yapısında da bir değişim olduğu, yas havasından söze bağlı biçimde cenk ve meydan okumaya dönüşen bir tavıra, tezeneye geçildiği düşünülebilir. Çünkü, türküye her ne kadar, nakaratına bakarak 'Bosna türküsi' adı verildiyse de, bu adın bütün eyâleti kapsar biçimde kullanılmış olduğu açıktır. Türkünün anlattığı olaylarda da, Banaluqa kalesi önünde düşmana karşı verilen mücadeleler, çarpışmalar yer alır. Bu bakımdan türküyü Banaluqa türküsünün bir parçası gibi de düşünmek mümkündür. Fakat, dediğimiz gibi, iki bölüm arasında eksik istinsah sonucu bir kopukluk olduğu da göze çarpmaktadır.

Şimdi de, Bosna türküsi metnini ve eş tarih metnini görelim:

II. Bosna türküsü

1. *serdengeçedi[ler] yazıldı
ardına asker düzüldi
şükür Nemçe[lü] bozuldu
[be] hey qanlı Bosna eli*
2. *'Âli Paşadur başumuz
Mevlâya qaldı işümüz
yüz Nemçeye bir beşümüz
[be] hey qanlı Bosna eli*
3. *Sarayınğ etrafı orman
'Âli Paşa etdi ferman
Yenğiceler sanğa qurban
[be] hey qanlı Bosna eli*
4. *Sarayınğ etrafı taşdur
gözümüzden aqan yaşdur
Virbaş suyunu dolaşdur
[be] hey qanlı Bosna eli*
5. *Sarayın qarşısı tağlar
sular aqar [aqar] çağlar
bu yılda çoq analar ağlar
[be] hey qanlı Bosna eli*
6. *Sarayınğ etrafı otlar
dilber[in] sardı mı yatlar
atraf atraf patlar toplar
[be] hey qanlı Bosna eli*
7. *Banalukaqdur qal'emüz
ilerü gelür işümüz
yoqdur Nemçeden zorumuz
[be] hey qanlı Bosna eli*

Tarih-i Bosna der Zaman-ı
Hekimoğlu 'Âli Paşa

<..> yüce vezir hazretlerinin otağları, dairesi halkının, hazır bulunan öteki ileri gelenlerin, ayanın ve askerlerin çadırları Travnik Ovasında, şehre yakın yerde kuruldu. <..> kurbanlar kesilip dualar edildi, tuğlar <..> dikildi. <..> askerlerin acele gelip orduya katılmaları için <..> emirler yazılıp ulaklarla <..> memleketin her yanına gönderildi. <..> savaş yiğitleri orduya katılmaya can attılar. [Ali Paşa], tavsiye üzerine, eskiden Saray şehri kaymakamı olan Bosnalı İbrahim Ağayı ve gönüllülerinin ağasını, mahiyetleriyle, yanlarına bir miktar da güçlü yapılı, sabırlı ve dayanıklı seçkin serhat dilaverlerini katarak, kale savunmasında hazır bulunmak üzere acele o yöne [Banaluka'ya] gönderdi. Onlar da din düşmanının gelişinden önce yetişip kaleye girmek, yararlı hizmetlerde bulunmak isteğiyle çaba harcadılar<..> kaleye girmeyi başardılar. [Kâfir ordusu da bir iki günde geldi]. <..> öncü [düşman birliği] kalenin şehir ve varoşunu yakıp yıkmakla, yağma etmekle [görevlendirildi]. [

Bu durumda kale yiğitleri kaleden çıkıp karşı saldırıya geçtiler.]. Aslan yürekli, gayretli gaziler kaçan düşmanı önlerine katıp sağdan soldan ve arkadan izleyerek <..> ve içlerine dalarak <..> kılıç ve mızrak üşürdüler. O melunlar güruhu da dayanma güçlerini kaybedip gazilerin saldırılarına karşı duramadılar, yüz geri edip ve avazları çıktığı kadar 'Kaçılacak yer yok mu?' diye haykırarak felaket yoluna düştüler <..> [ve kaçıp] büyük ordularına canlarını attılar. <..> Her ne kadar üstünlük ve başarı haberi ortalığı büyük bir sevinç kapladı ise de, tutsaklar sorguya çekildikleri zaman, bunların sözlerinden, düşmanın, askerce kalabalık olduğu ve pek çok humbara, cephan ve öteki savaş alet ve kuşatma aracı ile donanmış olduğu, konakladığı yerden hareket ederek Banaluka'ya geldiği hususları da öğrenildi. Bu durum herkesi düşündürdü ve kaygılandırdı. <..> görüşmeleri bir yerde kesip aralarında anlaştıkları tedbir ve sonuçları şu suretle açıkladılar: [ordunun] Banaluka yönüne yönelip yürümesi yektir. <..> Banaluka kalesi, Bosna ülkesinin ortasında iç ilden sayılır. <..> din düşmanının istilâsına uğrarsa, orta yere yakın olduğundan halkı telaş ve korkuya düşer ve memleketin baştan başa acılarla sarsılması da kaçınılmaz hale gelir. <..> acele Banalukanın imdadına koşalım' dediler. <..> bütün ordunun Banaluka yönüne yönelip gitmesine karar verildi.

Üçüncü türkü/tarih metni, sığır dili defterde yine 'türkü' başlığı ile yer almıştır. Burada adı, 'Banaluqa türküsü' diye verilmiştir. Türkü, ahdini bozup Balkanlar üzerine savaş için ordu süren Nemçe askerleri tarafından Banaluqa [Banjalaqa] kalesi kuşatılması sırasında yakılmış/yaratılmıştır. Hekimoğlu Ali Paşa, önceden gönderdiği kuvvetlerin ardından, büyük ordu ile kalkıp gelir, kuşatma yapan Nemçe ordusunu, düşman kuvvetlerini bozguna uğratarak kaleyi kurtarır. Türküde, düşmanın hem kaleyi kuşatması, hem de bozguna uğratarak suya dökülmesi çok canlı tablolar hâlinde dile getirilir.

Metinlerde gözlenen karışıklığı, olayların iç içe yaşanmış ve ifade edilmiş olması yaratmış olabilir. Bir başka ihtimal de, bunları kaydedenin dikkatsizliği sonucu bu karmaşa doğmuştur. Bununla beraber, üçüncü türkünün, kuşatma sırasında gönderilen öncü birliklerin yarattığı yeni manevî hava içinde yakılmış olması ihtimali var gibi görünüyor. Fakat, her halükârda, türkülerin düzeninde bir karışıklık dikkati çekmektedir. Bu karışıklığa, dediğim gibi, bunları söyleyen, nakleden ve kaydedenler, yahut istinsah edenler sebep olmuş olmalıdır.

Türkü/tarih metni diye gördüğüm 'Banaluqa türküsü' iki ana bölümden müteşekkildir. 'Alp ozan' ilk bölümde, kuşatma sırasında olanları; ikinci bölümde ise, kaleyi kurtarmak için Bosna eyâleti valisi Hekimoğlu 'Âli Paşa tarafından yapılanları ve zaferi anlatır. Türkü, zaferi müjdeleyen dörtlüğün akabinde farklı bir vezin üzerinden sürdürüyor gibi kaydedilmiştir. İki türkü arasında bağlantıyı kuran 'Ali Paşa ile ilgili göndermelerdir.

Bir an, üç türkü/tarih metni, farklı ezgiler üzerine kurulmuş tek bir metinmiş gibi bir düşünceye de bizi sevk etmektedir. Çünkü, söz konusu metinlerin tamamı, aynı savaşın muhtelif cephelerini tasvir etmektedir. Acaba karışıklığı böyle bir ihtimal yaratmış olabilir mi, diye bir soru akla geliyor. Böyle ise, 'alp ozan' bütün bu metinleri ezgileriyle birlikte, ard arda yaratmış/yakmış ve tam bir 'Bosna savaş sahneleri senfonisi' ortaya çıkarmıştır. Ancak, elimizde, ne türkü metinlerinin doğduğu ezgiler, ne de bu metinlerin bütünlüğüne ait bir kanıt vardır.

Türküler arasında bütünlüğü kur'an yegâne unsur, Hekimoğlu Ali Paşa, Nemçelülerin Bosna'yı kuşatma harekâtı ve savaştır. Dolayısıyla, burada, bu metinlerin aynı süreç içinde birbirine ezgileriyle birlikte bir bütün teşkil eder biçimde yaratılmış olduklarını söyleyemiyoruz. Fakat, bunların, olayların bütünüyle ilişkileri açısından birbirlerini tamamladıklarını ileri sürebiliriz ve metinler, bu hükmü vermemize gerekli imkânı fazlasıyla tanımaktadır.

Banaluqa [Banja Luqa] kalesinde mücadele veren 'alp ozan' veya türkülerini sığır dili deftere yazan tarafından karıştırıldığını düşündüğümüz uzun türkü/tarih metninde farklı vezin ile yazılmış ikinci kısmı, 'Bosna türküsü' diye isimlendirmeyi tercih ediyoruz. Banaluqa üzerinde Nemçe muhasarası devam ederken ve Hekimoğlu Ali Paşa, Bosna şehrini kurtarma hazırlıkları yaparken yakılmış bir türkü/ tarih anlatımı olduğu, sonuna eklenen 'feth-i Banaluqa' ibaresinden de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, 'Banaluqa türküsü'nü ikinci; bu metni üçlemenin üçüncü türküsü sayıyorum.

Banaluqa kalesinin ve kasabasının Nemçelü muhasarasından kurtarılması ardından, ordu Bosna'yı kurtarmaya giriştiği bir sırada, bu türkü/tarih metni

yakılmış/ söylenmiştir. Bu sırada, Bosna çevresinde bulunan âsi ve haydut aşiretler ile Nemçelü'nün şehirde yapmış olduğu mezâlim türküde anlatılmaktadır. Bosna şehri yakılıp yıkılmış, halkı soyulup zulme uğratılmıştır.

Türkünün ozanı, bu durumu muhasara altındaki Banaluqa kalesinden seyredip ızdırapla dile getirmektedir. Ve bu ızdırabı onu, her dörtlüğün dördüncü dizesinde, "hey qanlı Bosna eli" diye hem düşmana meydan okutturmaktadır ve hem de çektiği ızdıraptan dolayı feryad ettirmektedir. Düşmana karşı valinin yardıma öncü olarak gönderdiği kuvvetler de, zaman zaman kaleden çıkıp onlarla vuruşmaktadır. Bu süreçte, tarih kaynağımız da, düşmanı bozguna uğrattıklarından söz eder. Fakat, asıl düşman ordusu Banaluqa Kalesi önüne gelip büyük kuşatmaya daha sonra başlayacaktır.

Bosna türküsü metninden, aynı zamanda, gönderdiği öncü birlikleri takiben, Hekimoğlu Ali Paşa'nın, Banaluqa üzerine büyük ordu ile yürüdüğü ve bu sırada orduya eli silah tutar yeni 'serdengeçti'ler yazdırdığı anlaşılıyor ki; bu husus, Ömer Bosnavî tarihi tarafından da teyid ediliyor. Bu hususlar, ikinci türkü metninde de ifade edilmiştir.

Şimdi, bütün bunları yukarıda ifade ettikten sonra, üçlemenin üçüncü türküsünü teşkil eden ve ikinci kısımda zaferi terennüm eden metnimize dönebiliriz. Sığır dili deftere yazıya alınmış bu sözel türkü/tarih metni, dediğimiz gibi, iki bölümden oluşur. Metin, bu duruma uygun olarak, aşağıda a ve b diye dörtlüklere ayrıştırılmıştır ve tarih kaynağımızdan da eş metin anlatımı verilmiştir:

III. Banaluka türküsü

a. Türkünün ilk kısmı

1. *gördünüz mi Nemçe qralı neyledi
'ahdin bozup cenge rağbet eyledi
nâmeyile ceneralı söyledi
sürün 'asker Banaluqa üstüne*
2. *tonbaslar'la köprüleri yapdılar
Graduşqda Sava suyun çekdiler
tabur ile toplar ile qalqdılar
geldi kâfir Banaluqa üstüne*
3. *dört yanundan muhasara etdiler
yire girüp meterizler aldılar
günde binğ top bedenine urdular
duhan düşdü Banaluqa üstüne*

Tarih-i Bosna der 'Zaman-ı Hekimoğlu 'Âli Paşa

.. Nemçelü ve Moskoflu, Osmanlı Devletine karşı gizli ittifak ettiler <.> Avusturyalılar <.> fırsat budur diyerek, yer yer Osmanlı topraklarına saldırmaya başladılar. Banaluqa'yı <.> ele geçirmek göreviyle Çasar <.> görevlendirdiği kâfirlerin başı Hilsburghausen <.> Banaluqa kalesini kuşatma işine girdi.. [dubnel'i] kalenin şehir ve varoşunu yakıp yıkmakla, yağma etmekle görevlendirdi. Bu ürkütücü haber kale halkının sağ görüşlü kulaklarına gelince onları ve bütün şehir halkını huzursuz etti, telaşa düşürdü <.> kâfirler ordusunun en büyük birliği, çok sayıda asker, kale döven top, pek çok humbara, cephan ve öteki savaş araç ve takımları, kuşatma gereçleri ile önce kale karşısında mevzi aldı. Arkasından çepeçevre hendekler ve yer yer tabyalarla birliğin güvenliğini sağladı. Çıkış için ancak birkaç kapı bıraktı. Birliğe yabancı casus girmesine fırsat vermemek için onlara da muhafızlar koydu.

4. *Ferhâdiye câmi'sine girdiler
mihrâbile mimberimiz bozdular
minâreden qal'esine baqdular
geldi kâfir Banaluqa üstüne*
5. *qal'e halqı niyâz ider Hudâ'ya
nasib etme bizi bay u gedâya
esir olmaq bununğ gibi a'dâya
şimdi geldi Banaluqa üstüne*
6. *feryâd ider Banaluqa qal'esi
qal'e ile Ferhâdiye câmi'si
harâb oldu şehrimüzün hepisi
yetiş Paşa Banaluqa üstüne*

Sonra kuşatma hareketine başladı. Şehri ve kaleyi batı yakasından, sudan suya varıncaya dek geniş ve derin hendeklerle çevirdi. Arkasından, kale altında iki tane köprü yaptırdı. Askerin dörtte birini, birkaç pare top ve havan ve başka araçlarla ırmağın doğu yakasına geçirdi. Karşı yakaya geçen bu askerler de önce mevzilere girdiler, gerekli tahkimatı yaptıktan sonra da kuşatma işine başladılar. Kalenin doğu yakasında, ırmak kıyısında bulunan varoşu da, sudan suya varıncaya dek, derin ve geniş hendeklerle çevirdiler. Kale ve varoş tıpkı siyah bulutlarla örtülmüş ayın nur yüzü gibi çepeçevre hendeklerle karanlığın arkasına gizlenmiş oldu. <.> dokuz yere toplar koydular, humbaralar yerleştirdiler. Gece gündüz kaleyi dövüp ateşler yağdırdılar. <.> Hergün ve her gece bin sekiz yüz top ve humbara atmaya başladılar. Düşman birliği <.> metris yapmak için kazdıkları hendekler tamam oluncaya kadar [Türk] yiğitleri bölük bölük kaleden çıkıp düşman metrislerine saldırmaktan, onlarla cenkleşmekten geri durmamışlardı.

b. Türkünün Hekimoğlu 'Âli Paşa bölümü

1. *'Âli Paşa niyâz ider dostuna
zevqı qoyup [çıqdı] gayret postuna
seyf quşandı kâfirler[iünğ] qasduna
tuğ çekilsün Banaluqa üstüne*
2. *zâiyitleri hep getürdü araya
fermân etdi etrâf ile Saraya
yengîçeri qullar çıqsun alaya
îz yetişün Banaluqa üstüne*
3. *Paşa' günüü gülbend du'â oqundu
Allah Allah diyüp qılıç çeküldü
çargu felek dayanmadı bozuldu
güneş doğdu Banaluqa üstüne*
4. *anda kâfir taburunu bozdular
tarihi binğ yüz elli yazdular
beşyüz Nemçe Virbaş suyun yüzdiler
devlet qondu Banaluqa üstüne*

Vezir, düşman komutanı ile kendi temsilcisi arasında geçen konuşmalardan işin nereye varacağını anladı. <.> Hemen her tarafa ulaklarla emirler gönderdi. Bütün Saray şehri ayanına ve büyüklere, tecrübeli serhat kişilerine, kadılarına, şeyhlerine, müftülerine ve öteki bilgin ve bilge efendilere gelmelerini bildirdi. <.> Travnik'e hareket ettiler... [Ordu gelip Banaluqa önünde durdu]. [Serdar dua edip askere hitap ettikten sonra] atına bindi. Tanrının yardım edeceğine ve onu destekleyeceğine güvenerek o anda kılıcını kınından sıyırdı, düşmana karşı sağa sola salladı ve onun bozgunluğuna bir işaret ve ima olmak üzere öne doğru bir çıkış yapıp durdu. O anda, kendilerine zafer vadedilmiş olan bütün İslâm askerleri denizler gibi coşan gayretleriyle dalgalandılar. göklere yükselen gülbend sesleriyle yerlerinden koptular. Kâfirlerin yağmur bulutlarına benzeyen, ateş saçan top ve tüfeklerine aldırmandan üzerlerine aslanlar gibi saldırdılar. Kılıç ve mızraklarla din düşmanına mertçe giriştiler. <.> kâfirlerin dört alay askeri, üç ünlü generali birden savaş alanında yere serildiler ve pek çoğu da can korkusuyla Vırbas Irmağına döküldüler. <.> beri yakaya geçen on beş bin tepeden tırnağa zırhlı savaşı ve savaşın başlangıcında cenk meydanı yiğitlerinin yaptıkları beş hücum sırasında imdat ve yardım için arka arkaya gönderilenlerinden pek çoğu kılıçtan geçirildiler ve pek çoğu da Vırbas ırmağında boğuldular, yılan, çiyana yem, ırmağa ise çerçöp olarak sonsuzluğun yolunu tuttular. Bu sırada, yüzücülüğü ve bineği kuvvetli olanlardan yüzerek kurtulabilenler, ancak iki yüz kâfiri bulur bulmaz diye tahminde bulunuldu. <.> [h. 1150], rebülâhîr ayının on üçüncü cumaertesi günü hareketle Saray şehrine doğru yola çıkıldı.

VI. Sonsöz bağlamında

Sözel ortam yaratıcılığına mensup bir 'alp ozan' veya serhatte yaşayan muharip bir sazşâiri tarafından yaratılıp yakılmış üç türkü, Bosna tarihinde ceryan eden tarihî olaylara, yaşanmış savaş sahnelerine, onların sosyal ve beşerî arka plânına ışık tutar. Anlattıkları, gerçek yaşanmış hayat sahneleri ile, her biri birer tarih belgesi niteliğiyle karşımıza çıkar¹³. Bosnavî tarafından anlatılan tarihî olaylar da, aynı üslûp içinde ve benzer sahnelerin tasvirleriyle oluşturulmuştur. Tarihî gerçeklik bakımından aralarında çok fazla bir fark olduğu söylenemez. Şüphesiz burada, Bosnavî, olayları anlatılanları dinleyip akıl ve mantık süzgecinden geçirerek eserini kaleme almıştır ama destansı anlatım yine de eserine sinmiştir.

Tarihî olaylar ile bağlaşık türküler, kimi zaman tarihçinin ihmâl ettiği bir kısım teferruatı öğrenme, anlama imkânı verir. Toplumun ve insanların bu tür sahneler ve durumlar karşısında davranış tarzlarını ve psikolojilerini ortaya çıkarırlar. Kimi zaman, olaylara karışmış yerel kahramanların gün ışığına çıkmasına yardımcı olurlar. Savaş sahnelerinin geçtiği yerlerin, ırmakların, dağların, şehirlerin, kasabaların adlarını saklarlar. Tarihi binaların, kalelerin, camilerin, çarşıların ve evlerin durumlarından, yakılan yazma eserlerin akibetlerinden haber verirler. Elimizdeki üç türküde, bütün bu bilgiler çok zengin bir biçimde yer almıştır.

Türküler ve onların temaları arasında ortak bağ, belki hepsini bir bütün gibi düşünmemiz gerektiğini akla getirmektedir. Ezgileri ile birlikte düşünüldüğünde, bunlardan bir 'Bosna Senfonisi' gibi bir 'kompozisyon' doğabilir, diye düşünüyorum. Buna, başlıkta olduğu gibi, 'Balkan üçlemesi ve tarih' de denebilir. Yüzyılların içinden akıp gelen ve günümüze erişen bu türküler, böyle bir deneme ile belki daha pek çok yüzyılı aşma kabiliyeti kazanacaktır.

Kaynaklar

- ÇOBANOĞLU, Özkul, (2000), *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ELÇİN, Şükrü, (1959), "Cönkler ve Mecmu'alar Üzerine", *Türk Yurdu Dergisi*, 69.
- ERGIN, Muharrem, (1970), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ERGIN, Muharrem, (1994), *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK.Yayınları
- MİRZAOĞLU, F. Gülay, (1998), "Toroslardan Çukurova'ya Yankılanan Ses: Bozlak", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı* [Ed. M. Özarslan-Ö.Çobanoğlu], Ankara: 408-418.
- SU, Kamil [Haz], (1979), *Ömer Bosnavî Bosna Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

¹³ Türkü metinlerinde dizeler, kimi zaman fazla veya eksik sözcüklerden oluşan bozuk bir vezin kalıbı yaratırlar. Eksik sözcükler tamamlanmaya, fazla heceler metinlerden çıkarılmaya çalışılmış ve bu işler sonucu ortaya konan yeni durumlar [...] parantez içine alınmıştır. Metinlerde yer alan Ferhadiye camii, serdengeçti, çerçek evler gibi özel anlamı olan isim, deyim ve benzeri sözcük açıklamalarına gidilmemiştir. Yazı boyunca, Bosnavî'den yapılan alıntılarda sıkça <...> işareti kullanmak zorunda kalındı. Bunu, ana metinde atlanılan, alıntıda gösterilmeyen yerler için kullandık.

DURSUN YILDIRIM

TOGAN, Zeki Velidi, (1950), *Tarihte Usul*, İstanbul.

YILDIRIM, Dursun, (1998), "Tarih Yazımı ve Sözlü Ortam Kaynakları", *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları.

YILDIRIM, Dursun, (2001), "Qam Böri oğlu Bamis Börik [Qam Böre oğlu Bamis Börek] Boyunda Sorunlar ve Çözümler", *Türkbilig*, 2001/2: 129-167.

YILDIRIM, Dursun, (2002),[†] "Kitâb-ı Dedem Qorqud Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?", *Türkbilig*, 2002/3: 130-171.